

Gyurkovics Sarolta

Megtorlások a Szovjetunióban

Recenzió Gereben Ágnes könyvéről

Tortures in the Soviet Union

Reviews about the Book by Ágnes Gereben

ÖSSZEFOGLALÁS

A *Megtorlások a Szovjetunióban* című könyv az orosz levéltárak korábban titkos iratai, orosz és angol nyelvű feldolgozások felhasználásával elemzi a szovjet koncentrációs táborok létrehozásának mechanizmusát, az etnikai alapon megszervezett leszámolások történetét, az orosz ortodox egyház elleni retorziók hátterét, és közli a szerző több magyar és orosz túlélővel folytatott mélyinterjúját.

SUMMARY

Relying on the confidential documents of Russian archives and on Russian and English treatments, the book analyses the mechanism of setting up concentration camps, the history of ethnic purges and the background to reprisals against the Russian Orthodox Church. Finally, deep interviews made with several Hungarian and Russian survivors are also published.

Meglepő ennek a könyvnek a műfaji sokszínűsége: a több száz, Magyarországon ismeretlen, eredeti dokumentum mellett szerzői elemzéseket és azoktól egészen eltérő hangvételű interjúkat tartalmaz a túlélőkkel, de megtalálható benne a fellelevenített világ értelmezéséhez nélkülözhetetlen értelmező szótár és közel félszáz döbbenetes korabeli fénykép – az egyenlőség, testvériség nevében megvalósított, kegyetlen diktatúra többnyire tragikus és abszurd mindennapjairól. Nem tudom, mennyire tudatos szerzői választás eredménye a műfaji sokféleség. Tény azonban, hogy ez teszi letehetetlenné a vaskos kötetet, megélhetővé a benne rejlő borzalmakat.

Nem a magyar olvasó hibája, hogy mindmáig keveset tud a szovjet koncentrációs, megsemmisítő-, rokkant- és gyermek-lágerekről, a náci német megszállókkal való kollaborálás vádjával – pontosabban

GYURKOVICS SAROLTA történész, Károli Gáspár Református Egyetem
(saca.gyurkovics@gmail.com).

annak ürügyével – a kollektív felelősségre vonás jegyében deportált szovjetunióbeli népekről, az orosz ortodox egyház szadista felszámolásáról. Igaz, évtizedek óta olvasható Alekszandr Szolzsenyicin hatalmas Gulageposza, amelyről a rendszerváltás előtt bizalmas körben sokszor elhangzott, hogy ha ezt a művet néhány tízezer példányban repülőgépről a szovjet városokra és falvakra szórták volna, hamarabb megbukik a tévesen baloldalinak és szocialistának nevezett rendszer. Az is igaz, hogy – éppen Gereben Ágnes gyűjtése, szerkesztése és fordítása révén – két évtizede megismerhettük egy nagy író, a 17 hosszú éven át a Gulagon raboskodó Varlaam Salamov csodálatos műveit, a rövid, áttetszően légies, már-már lírai kolimai történeteket.

Talán most, a 21. század elején érkezett el az ideje egy olyan összegzésnek, amelyet a *Megtorlások a Szovjetunióban* című könyv nyújt, az orosz levéltárak korábban titkos iratai, orosz és angol nyelvű feldolgozások felhasználásával. (Jut eszembe, a „Megtorlások” műfaji sokszínűségéről szólva megfeledkeztem a felhasznált orosz, angol, magyar nyelvű irodalom beszédes jegyzékéről és a részletes életrajzok kíséretében közölt, informatív névmutatóról, amelyeket önmagukban is érdemes elolvasni.)

A lágervilág kialakulásáról szóló első fejezet végigkíséri a megtorló infrastruktúra létrehozását és egész történetét. Már itt szembesülünk azzal, milyen velejéig hazug volt az a több mint fél évszázadon élt, sokak zsigereibe ivódott legenda, amely szerint az 1917 októberében eredendően jó célok érdekében, a szenvedő milliók emberhez méltó életéért, a világháborúban kivérzett orosz társadalom megújulásáért megteremtett új rendszert csupán Sztálin aberrált személyisége vitte tévútra, vagyis egyetlen ember bűne volt. Gereben Ágnes

idézi a szovjet diktátorral a tegnapi és a mai magyar baloldal által szembeállított „jó Lenin” néhány 1917–1918 folyamán tett írott és szóbeli kijelentését. A bolsevik vezér az új uralom ellen más orosz városokhoz hasonlóan fellázadt Penza komisszárijának küldött táviratában például „tömeges terror alkalmazására” szólított fel a kulákok, a papok és a fehérgárdisták ellen, hozzátéve, hogy „a megbízhatatlanokat zárják a városon kívül létrehozott koncentrációs táborba”. Az egyes társadalmi rétegek, foglalkozások, sőt etnikumok képviselőinek pusztta hovatartozása – és nem valamiféle bűne – miatti megtorlást a bolsevik forradalom vezére már 1917/1918 fordulóján is követelte. Egy 1918. januári feljegyzésében helyeselte például, hogy letartóztatták egy vonat első és másodosztályú kocsjában ülő utasokat. Javasolta, hogy rögtön „ítéljék őket bányában végzendő félesztendei kényszermunkára”. A vérszomjas gyűlöletől szinte esztét veszített Lenin röviddel ez után így írt a szovjet politikai rendőrség vezetésének: „...a reakciós papság minél több képviselőjét sikerül agyonlőni, annál jobb. Most kell ennek a publikumnak olyan leckét adni, hogy azután néhány évtizedig még csak gondolni se merjenek semmiféle ellenállásra”.

Gereben drámai, mégis türelmes elemzése dokumentumok során haladva kimutatja, hogy a legitimitás nélkül uralomra jutott bolsevikok csoportja az első pillanattól, 1917 októberétől a megtorlások egyre szövevényesebb, egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintő módszereivel biztosította ingatag hatalmát. A már 1917 decemberében létrehozott első munkatáboroktól egészen a Hruscsov-, sőt a Brezsnyev-korszak végéig: a reformer politikusként ünnevelt Mihail Gorbacsov uralma alatt halt meg a Gulagon az utolsó

politikai fogoly. (Ami nyilván kiegészíthető a 2013 végén, tíz év fogság után szabadult Mihail Hodorkovszkij sorsával, hiszen az egykori olajmágnást annak idején egyértelműen egy politikai leszámolás részeként iktatták ki az orosz közéletből.)

Érdekes módon a tetszés szerint bárki ellen alkalmazható megtorlásoknak a „jogi” háttérét is biztosította az államszocialista rendszer. Mégpedig *A vörös terrorról* címen 1918. szeptember 5-én kiadott dekretummal, amely felhatalmazta a politikai rendőrséget és a többi szovjet erőszakszervezetet, hogy leszámoljanak mindenkivel, aki az útjukban áll. A könyv első fejezetében kronológiai rendben végigkövetett eszközrendszernek csupán az egyik eleme volt a Gulag, amelynek létrejöttét és változásait felidézve a szerző számos – egykor titkos – szovjet belügyminisztériumi adattal cáfolja a nyugati baloldal cinikus képviselői által máig sulykolt állítást, miszerint a szovjet munkatáboroknak számottevő gazdasági haszna volt. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a rabszolgamunkának soha nem volt és nem is lehetett haszna, másrészt a szovjet belügyminisztérium számára, belső használatra készült korabeli statisztikák lehangoló cáfolatát jelentik ennek a felfogásnak.

A könyv második fejezete, a szerző egy korábbi művének kibővített változata, *Az egyház sorsa az ateista államban* címet viseli. A magyar olvasó számára talán legérdekesebb szempontjai közül az első az egyházi vagyon és általában az ortodox (pravoszláv) egyház elleni irtóháború, amelyet a bolsevikok az orosz parasztsággal történő tömeges leszámolás, a később nálunk is megismert „padláslesöprések” nyomán kiktört szörnyű éhínség ürügyén, azt cinikusan felhasználva hajtottak végre. Az 1918 januárjában rendeletileg előírt, de csak a

hatalmon lévők uralmának megszilárdulása után, 1921–1922 folyamán végrehajtott akciósorozat egyik célja a hatalmas birodalomban évszázadok során kiépült infrastruktúrával, tekintélyes vagyonnal rendelkező egyház megtörése, másik célja a templomok arany- és ezüstkincseinek eltulajdonítása volt. Gereben a dokumentumok mellett megrázó korabeli fényképeket is közöl a vandál pusztításról, amelyet a kivégzésétől rettegő Szergej Eisenstein az 1930-as évek végén apologetikus filmben próbált megjeleníteni. Kísérlete azonban zsákutcába jutott.



Az ortodox egyház 1917 utáni sorsáról szóló fejezetnek a magyar olvasó számára másik váratlan vonulatát a szovjet politikai rendőrségnek az ország legtávolabbi településeiről érkező szupertitkos jelentései adják. Az ortodox papok letartóztá-

tása, a templomok kifosztása miatt kitört, bátran össznépinek nevezhető ellenállásról tudósító dokumentumok alapvetően megváltoztathatják ismereteinket és ezzel véleményünket is a „hosszútűrő” szláv emberekről. Megrendítő sorsok, a hívek által a testükkal végsőig védett templomok, a hatóságok szadista leszámolója – mindmind hiteles tanúbizonyság arról, hogy miközben a szovjet társadalmon eluralkodott a rendszer összetartó cementjéül szolgáló rettegés, az emberek, amíg tehették, megpróbáltak ellenállni a félelmetes gépezetnek. A fejezet harmadik izgalmas vonulata a háború utáni magyar „békepap-ság” megteremtését idéző – nyilvánvalóan annak előképéül szolgáló – szovjet „megújulási mozgalom” története. Azoknak a gyáva, esetenként becsvágyó vagy éppen gátlást nem ismerő papoknak a pályaképe, akik nem tudtak vagy nem akartak ellenállni a Kreml által kinevezett „egyházi komisszárok” rendelkezéseinek. Aki nem alkudott meg, az az 1920-as években a legtekintélyesebb főpapok ellen megrendezett, számos esetben kivégzéssel végződött kirakatper áldozata lett. Kár, hogy Gereben nem ír részletesen Sztálin és az ortodox egyház 1943-ban létrejött váratlan közeledéséről – bár a náci német alakulatok által megszállt szovjet területeken tapasztalt eufórikus vallási újjászületés, a szovjet korszak első negyedszázadának kötelező ateizmusa után gyorstalpalókon kiképzett pópák tömeges falusi keresztelőről a könyvben közölt dokumentumok sejtetik, hogy a Kreml elébe ment a kötelező ateizmus ellen a majdan visszafoglalt területeken várható lázadásoknak.

A könyv következő fejezete a pusztán származásuk, születésük okán büntetett szovjet állampolgárok elleni eljárások szintén alaposan dokumentált krónikája.

Liberális és szélsőbaloldali körök Magyarországon mindmáig hangoztatják, hogy a szovjet rendszer a náci Németországtól eltérően nem zárt lágerbe, nem gyilkolt meg embereket csupán az etnikai hovatartozásuk miatt, „csak az ideológiai ellenfeleikkel szálltak szembe”. A most megjelent könyv talán még őket is meggyőzi arról, hogy nem ideológiai ellenfél volt a csecsen anyja hasából kivágott magzat, akit a dupla kenyérfejadaggal ellátott, vodkával leitatott oroszokból álló belügyi alakulatok anyjával együtt egy mély hegyi szakadékba dobtak. Ahogy nem lehetett ideológiai ellenfél az a volganémet szovjet kislány sem, aki az 1960-as években könyörgő levélben kérte a hatóságokat, hogy engedjék el a még szülei számára kijelölt szibériai kényszerlakhelyéről, mert szeretne továbbtanulni.

A náci német genocídium borzalma nem válik kevésbé megbocsáthatatlan történelmi bűnné, ha elismerjük a tagadhatatlant: a 20. században évtizedeken át lezárt vagonokba gyűjtötték, több ezer kilométeres úton távoli tájakra deportálták 17 szovjetunióbeli nép fiait. A *Megtorlások a Szovjetunióban* döbbenetes korabeli dokumentumokat közöl e népiirtás részleteiről, egyebek mellett a politikai rendőrségnek a deportálást gyakran személyesen irányító akkori főnöke, Lavrentij Berija Sztálin számára írt titkos napi beszámolója alapján. De helyet kapott a könyvben az áldozatok beszámolója, a krími tatárok évtizedeken át folytatott küzdelme azért, hogy deportálásuk kazahsztáni színhelyeiről visszatérjenek őseik földjére, ahol házaikban már betelepített oroszok és ukránok laktak – az apró épületek bővítéséhez felhasználva a tatár temető sírköveit is.

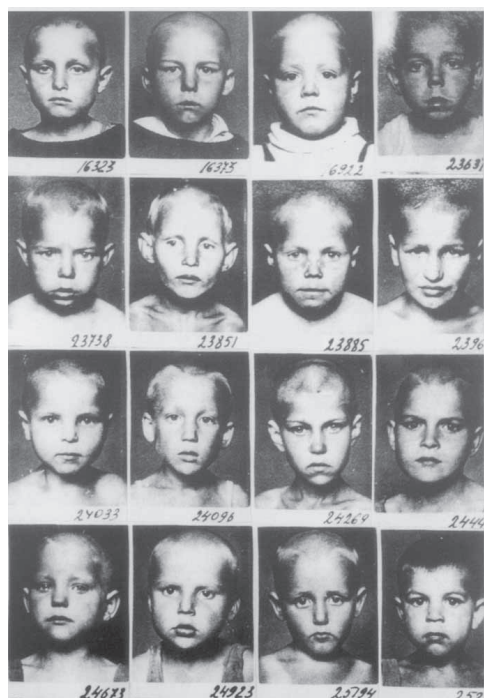
Idézzünk csupán egyet a deportálásokat elrendelő legfelső utasítások, dekrétumok közül a könyv lapjairól. Két

hónappal a Szovjetunió elleni német támadás után, 1941 augusztusában a hatalom így indokolta a 18. század vége óta az országban élő németek leszármazottai elleni retorziót: „Katonai szervektől pontos értesüléseket kaptunk, hogy a Volga mentén élő német lakosság körében ezer meg ezer diverzáns és kém van, akik csak a Németországból érkező jelre várnak, hogy robbantásokat hajtsanak végre a volgai német vidékeken. Ám egyetlen Volga menti német sem közölte a szovjet szervekkel, hogy milyen sok a diverzáns és a kém a Volga menti területen. Következésképpen a volgai német körzetek lakossága eltitkolja, hogy soraiban ott rejtőznek a szovjethatalom és a szovjet nép ellenségei.” Ezzel a képtelen indokkal a Szovjetunió egész területéről Szibériába és Közép-Ázsiába deportálták a német lakosságot.

A kollektív bűnösség jegyében a megtorlások áldozatává vált szovjetunióbeli etnikumok közül ebben a könyvben talán a krími tatárok deportálás utáni sorsa a legérdekesebb, mivel történelmet, sőt bizonyos értelemben világtörténelmet formált: a szovjet rendszer elleni civil szervezkedés kiindulópontja és sokáig egyetlen láncszeme lett. Pedig az Aranyhorda fél ezer évvel ezelőtt a Krím félsziget déli régióiban letelepedett tagjainak kései leszármazottai békés földművelők, hitüket gyakorló muszlimok voltak. Jó időben szabad szemmel átláttak a tengeren a testvéri Törökországba. Éppen ez lett a végétük. Gereben Ágnes elemzése szerint ugyanis a győztes háború után újabb expanziós célpontokat, a hatmilliós szovjet hadsereget lekötő feladatokat kitűző Kreml a cárok évszázados vágyát remélte megvalósítani a 19. századi török–oroszháború revánsának szánt hadjáratral. S noha a második

világháborúban győztes koalíció vezetőinek határozott fellépése ezt – Észak-Irán annektálásával együtt – megakadályozta, addigra már a szovjet hatóságok „eltakarították az útból” a krími tatárokat. Akik a deportáltak közül túléltek a pokoli körülmények között, hetekig tartó vonatutat, a napfényes, meleg táj után a zord szibériai és kazahsztáni klímát, soha nem adták fel a reményt, hogy egyszer visszatérhetnek őseik földjére. A könyv egyik revelációszámba menő fejezete annak felidézése, hogyan szervezte meg ez a kis nép a maga – ma úgy mondanánk – lobbistáit, minden öt népes családból kijelölve egy férfit, akinek gyermekeit a közösség eltartotta, amíg az apa Moszkvában, a Vörös téren ülve, társaival együtt követelte a hazatérés jogát. A rendőrség által elhurcolt, börtönbe zárt emberek szabadulásuk után újrakezdtek a követelést, és a Sztálin halála utáni légkörben egyre több orosz demokrata csatlakozott hozzájuk. Így született meg a „szovjet” másként gondolkodók mozgalma, amelynek vezetőjével a szerző hosszú, drámai interjút közöl könyvében.

Mielőtt azonban a túlélőkkel folytatott beszélgetések fejezetéről szólnánk, meg kell említeni a hazatérő (pontosabban az angolszász szövetségesek embertelen döntése nyomán hazasuppolt) szovjet hadifoglyokról szóló dokumentumokat és azok elemzését, amelynek részét alkotják az önként vagy kényszerből a náci német alakulatokkal Nyugatra került volt szovjet állampolgárok sorsával foglalkozó passzusok is. Azokról nem beszélve, akik még 1917 előtt menekültek külföldre a bolsevik uralom elől, tehát még csak szovjet állampolgárságuk sem volt, a hatóságok mégis kiadták őket Moszkvának, hogy azután többnyire a Gulag valamelyik lágerében kössenek ki.



Az államszocialista rendszer áldozatairól szólva Gereben Ágnes részletes információt közöl a gyerekekről. Kezdve a világháború vérvizatarában szülők nélkül maradt csavargókról, akik a könyv adataiból ítélve meglepően nagy számban árasztották el Oroszország útjait. A *Militarizált gyermekkor 1925–1934*, a *Kislányok „szocializálása”*, a *Kiskorúak kivégzése* fejezeteket a könyvben a Gulag gyermekek számára létesített lágereiről kiadott rendeletek és alkalmazásuk leírása követi, majd a kuláktalanítás (vagy kolhozosítás) gyermekáldozatairól és a Szovjetunióba emigrált, de egy idő után kivégzett nyugati kommunisták fiairól és lányairól szóló oldalak. Ebben a részben is megdől a rendszer kegyetlenségét zokszó nélkül, szenvedve eltűrő orosz népről széles körben elterjedt hit. Egy moszkvai pártfunkcionárius letartóztatását követően elhurcolt családtagjai

– felesége és három fia – sorsát követve a szerző idézi a börtönként működő gyermekotthonba zárt legnagyobb fiú, Vologya Moroz nemrég előkerült naplójából a kamasz kifakadását a hatalom urai ellen: „Telhetetlen vadállatok! Hát még mindig nem elég nektek a sok áldozat? Megsemmisíthettek, rabolhattok, gyilkolhattok, de tartsátok észben, hogy elérkezik a leszámolás órája [...] alantas nép a miénk? Nem. Alantas a gazemberek szűk köre, amely a hatalmat a kezében tartja.” A 16 éves fiú naplóját a gyermekotthon nevelői megtalálták, Vologya Morozt letartóztatták. Gereben idézi könyvében kihallgatási jegyzőkönyvét, amelyből kitűnően a gyerek bátran tartotta magát. Három év koncentrációs tábori kényszermunkára ítélték – egy évvel később, még a börtönben meghalt. Húsz évvel később, a család egyetlen életben maradt tagja, a középső fiú a legfelsőbb bíróság katonai kollégiumához fordult, hogy megtudja, mi történt a testvérével. Azt a választ kapta, hogy a korabeli törvények értelmében jogtalanul tartóztatták le, ezért – halála után 20 esztendővel – időközben rehabilitált szülei után „felmentették a vádak alól”.

Ezt a történetet azért idéztem fel, hogy látható legyen: a hivatalos dokumentumok, rendeletek, levelek, feljelentések és az írott műfajok széles tárházát a személyes tragédiák drámai felidézése szakítja meg a könyvben. Az *Élet a gulágon* című zárófejezet pedig már kifejezetten egy-egy ember sorsát idézi fel. A szovjet ellenállás már említett – a magyar ’56-ra való szovjetunióbeli reakcióról rengeteg érdekes információt közlő – vezéralakja és a rabság után külföldre menekült, ám a hatalommal való szembekerülés miatt folyamatos önvád gyötörte jellegzetes értelmiségi mellett a magát „szovjet playboy”-ként

definiáló leningrádi ügyvéd életét, akit a szerző New Yorkban keresett fel, ahol az egykori Gulag-fogoly egy amerikai rádió orosz adásának igazgatója volt. És jutott hely a 17 évesen elfogott, bénán a légerekben kínlódó Keményfi Bélával készített mélyinterjúnak éppúgy, mint a Gereben Ágnessel folytatott beszélgetés óta elhunyt Pintér Károlyné Rohr Magdolna vallomásának is.

Miközben az olvasó ezt a tragikus voltában is lebilincselő könyvet lapozza, időről időre érdemes megnéznie a légerekről és a foglyok státusáról az utolsó fejezetben közölt összefoglalót. Így megtudhatja, mi volt a „saraska”, ahol a szovjet atombomba előmunkálatait folytatták a könnyebb ellenőrizhetőség kedvéért egy helyre bezárt tudósok, mit jelentett a „feleségláger” és a gyermekkolónia fogalma, és miért volt szükség a háború után a kezüket-lábukat veszített egykori katonák számára létesített rokkantlágerekre. Itt olvashatunk a politikai foglyokat kategorizáló büntető

törvénykönyvi cikkely, a könyv interjúalanyai által csak „58-as”-ként emlegetett paragrafus mibenlétéről, de még a légereken Sztálin halála után végigsöprő sztrájkhullámról is. Gereben Ágnes fontos és érdekes könyvét a felhasznált – főleg orosz és angol nyelvű – szakirodalmi jegyzék, valamint életrajzi és egyéb adatokkal kiegészített névmutató zárja. Az illusztrációs anyag pedig az ortodox templomok kifosztásától, az első szovjet koncentrációs táborok mindennapjaitól a kivégzőkig, sőt a kivégzettekről haláluk előtt készült utolsó felvételekig terjed. Elgondolkodtató a Moszkva utcáin bevásárolni induló egykori lágerparancsnok 1988-ban, a Gorbacsov-korszak alatt készült fényképe is, amely annak a jele, hogy a bűnösök, a megtorlásra épülő rendszer haszonélvezői gyakran büntetlenek maradtak.

(Gereben Ágnes: Megtorlások a Szovjetunióban. Helikon, Budapest, 2013, 441 oldal + 44 oldal képanyag.)